

Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник

Києво-Печерська лавра, частина об'єкта

Організація
об'єднана з метою охорони
і розвитку культурної спадщини

Київ: Собор Святих Савва та
Симеона у Києво-Печерській лаврі
у складі національного заповідника
з 1991 року

Національна академія керівних
кадрів культури і мистецтв

Асоціація реставраторів
України

АР Україна
асоціація реставраторів

МУЗЕЇ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

У КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Матеріали V Міжнародної
науково-практичної конференції
24–25 вересня 2020 р. | Київ, Україна

**Museums and restoration
in the context of Cultural Heritage
preservation: ultimate challenges**

*Proceedings of the 5th International
scientific and practical conference
24–25 september, 2020 | Kyiv, Ukraine*

Рекомендовано до друку Вченими радами
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва та
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Київ
Видавництво «Фенікс»
2020

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва
Протокол № 10 від 26.05.2020 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного
Києво-Печерського історико-культурного заповідника
Протокол № 3 від 12.08.2020 р.

Редакційна колегія:

- Рудник О. В.** – голова, в.о. генерального директора НКПІКЗ
Чернець В. Г. – співголова, доктор філософії, професор, ректор НАКККіМ
Пивоваров С. В. – відповідальний редактор, доктор історичних наук,
професор, заступник генерального директора НКПІКЗ
з наукової роботи
Гага-Шереметьєва С. В. – начальник відділу наукової реставрації та консервації
рухомих пам'яток НКПІКЗ, президент ГО “Асоціація
реставраторів України”
Карпов В. В. – доктор історичних наук, завідувач кафедри мистецтво-
знавчої експертизи, директор Центру експертизи, оцінки
та реставрації НАКККіМ
Черняхівська О. М. – відповідальна за випуск, начальник видавничого відділу
НКПІКЗ

Видання здійснено за сприяння Асоціації реставраторів України

М89 Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини:
актуальні виклики сучасності. Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.,
м. Київ, 24–25 вересня 2020 р. / Ред. кол.: О. В. Рудник (голова), В. Г. Чернець
(співголова), С. В. Пивоваров (відп. ред.) та ін. – Київ : Національний Києво-
Печерський історико-культурний заповідник, Асоціація реставраторів Украї-
ни, Фенікс, 2020. – 364 с.

ISBN 978-966-136-755-4

У виданні висвітлено актуальні питання реалізації національної політики
у царині музейництва, її законодавчого забезпечення, діяльності музейних
інституцій та їхньої ролі у збереженні, вивченні та популяризації культурної
спадщини, реставрації пам'яток, а також підготовки, підвищення кваліфіка-
ції та атестації відповідних фахових кадрів.

Для музезнавців, істориків, мистецтвознавців, реставраторів та широ-
кого кола зацікавленої читачької аудиторії.

Відповідальність за достовірність наданої інформації несуть автори

УДК 069:008(063)

© Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник, 2020
© НАКККіМ, 2020
© Асоціація реставраторів України, 2020

ISBN 978-966-136-755-4

ЗМІСТ

<i>Адамчук Катерина</i> Патріотичне виховання як один із напрямів музейної діяльності Національного історико-меморіального заповідника “Поле Берестецької битви”	9
<i>Андріанова Олена</i> Встановлення елементного складу паперу офортів XVII ст. з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків (Бюро науково-технічної експертизи “АРТ-ЛАБ”)	14
<i>Атаманчук Інеса</i> Іллінська церква с. Тернівка Вільнянського р-ну Запорізької обл. Нові знахідки та факти	21
<i>Бардік Марина</i> Від реалізму до мрійливої ретроспекції в мистецтві межі XIX–XX ст.	28
<i>Безносик Юлія</i> Склянка XVIII ст. в експозиції Музею “Замковий комплекс “Мір”	34
<i>Березкін Олександр</i> Щодо відбору експонатів для створення спільних експозицій державних та приватних музеїв	38
<i>Білецька-Зварич Мирослава</i> Розшарування різночасових зображень і перенесення живопису на нову основу ікони “Богородиця з Немовлям” XIX ст. з Почаївського історико-художнього музею на базі Львівської філії ННДРЦУ	42
<i>Біскулова Світлана</i> Роль ATR-FTIR-спектроскопії при датуванні творів декоративно- ужиткового мистецтва на прикладі бюро-кабінету з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків	48
<i>Варивода Аліна</i> Практика вилучення музейних предметів у 1920–1930-х рр.: втрати відділу шиття й тканини лаврського музею / Всеукраїнського музейного городка	55
<i>Вечерський Віктор</i> Пристосування архітектурних пам'яток для створення музейної інфраструктури	61

<i>Глебова Ірина</i> Дослідження старовинної копії з картини Помпео Батоні “Марія Магдалина” з фондів Одеського музею західного і східного мистецтва	68
<i>Григор’єва Марина</i> Збереження та популяризація культурної спадщини класичного університету в межах екскурсійного проекту “Відкрий для себе Каразінський”	74
<i>Денисюк Жанна</i> Музейний простір в умовах сучасних візуальних стратегій	77
<i>Джулай Марія, Портянко Олександр</i> Технологічні дослідження та атрибуція темляка доби УНР	80
<i>Дідора Лариса</i> Святі Францисканського ордену на медальйонах із колекції сектора нумізматики Національного музею історії України	85
<i>Дідора Лариса, Куцаєва Єлизавета, Куцаєва Тамара</i> Аспекти атрибуції стародруків у бібліотечному фонді НМІУ	91
<i>Друль Мирослава, Шарова Наталія</i> Значення Рn деяких речовин, що використовують в реставраційній практиці	97
<i>Дубницька Ірина</i> Реставрована скульптура “Розторопність” із надгробка Адама Героніма Синявського як результат співпраці з Варшавською академією мистецтв	100
<i>Жолоб Ганна</i> Із історії дослідження та реставрації “Богородиці Одигітрії” з Успенської церкви с. Крилос (Галицький р-н Івано-Франківської обл.)	108
<i>Івашко Юлія, Чан Пен</i> Китайська спадщина малих архітектурних форм у контексті її збереження та реставрації	115
<i>Ільницька Любов</i> Архітектурні музеї України: витоки та продовження світової традиції	121
<i>Ковалевич Наталія</i> Іконографія медальйонів релігійного змісту в колекції Музею “Замковий комплекс “Мір”	125
<i>Коломієць Ольга</i> Реставрація 3-го видання “Синописа” Інокентія Гізеля зі збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	132

<i>Колосовська Ольга</i> Інтерактивні форми роботи з дітьми, молоддю, дорослими на прикладі діяльності Музею “Замковий комплекс “Мір”	136
<i>Коритнянська Вікторія, Поляков Ілля, Боровська Жанна</i> Дослідження і реставрація картини Т. Н. Яблонської “Гуцульська пара” із зібрання Одеського художнього музею	141
<i>Красовська Вероніка</i> Міжнародний виставковий проєкт “Об’єднуючи простір і час: білоруські землі на картах XVI–XVIII ст.” в Музеї “Замковий комплекс “Мір”	147
<i>Крестініна Альона, Лятовська Ольга, Распоїна Віра</i> Реставрація ікони “Богородиця з Немовлям” із фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	150
<i>Ластовкіна Ірина, Хван Сергій</i> Про необхідність створення сучасних методичних рекомендацій з підготовки археологічного металу в польових умовах до реставрації (польова консервація)	155
<i>Литвиненко Ярослав</i> Епітафія на поховальній плиті з некрополя Успенського собору Києво-Печерської лаври	157
<i>Личкова Володимир</i> Музей-заповідник Пантелеймона Куліша: від реставрації до музеєфікації “Ганниної Пустині”	159
<i>Лопухіна Олена</i> Колозька ікона Богородиці як пам’ятка українсько-білоруських мистецьких зв’язків	165
<i>Магей Анастасія</i> Проблема збереження та використання неоготичних садібних ансамблів Поділля в сучасних умовах у контексті українського та зарубіжного досвіду	170
<i>Митківська Тетяна, Регеда Любов, Андрушко Валентина</i> Мікробіологічний стан повітря у приміщеннях музеїв на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Верхня лавра)	179
<i>Міненко Людмила</i> Практичні аспекти інформаційно-музейної діяльності Національного військово-історичного музею України протягом 1995–2013 рр.	184

<i>Молочкова Надія, Остапчук Анатолій</i> Проведення ремонтно-реставраційних робіт в інтер'єрі Андріївської церкви	190
<i>Морозова Ольга</i> Вироби Березнівського міжколгоспного фарфорового заводу у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею	196
<i>Несен Ірина</i> Туніка як тип одягу: особливості крою та оздоблень у першій половині I тис. н.е.	201
<i>Откович Тарас</i> Реставрація фрагментів іконостаса 1650 р. з церкви Зішестя Святого Духа м. Рогатин у Львівській філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України	206
<i>Павлів Олег</i> У пошуках редакції часопису “Голод в Україні”	212
<i>Пітателева Олена</i> Цокольний ряд лаврського Троїцького іконостаса: погляд крізь призму європейського мистецтва	217
<i>Ревенок Наталія</i> Атрибуція двох декоративних фарфорових тарелів	221
<i>Романченко Олександр</i> Реставрація пам'ятки архітектури – Будинку намісника як складової ансамблю Києво-Печерської лаври	225
<i>Руденко Сергій</i> Музей як інституційне розв'язання проблеми автентичності	231
<i>Семенович Олена</i> Особовий фонд Володимира Сніжного як джерело вивчення життя та творчості актора (з колекції КЗ “Рівненський обласний краєзнавчий музей” РОР)	236
<i>Сергій Олена, Березова Світлана</i> Три вкладні потири Києво-Печерської лаври середини XVIII ст.: особливості іконографії	244
<i>Сидорчук Таїсія</i> Мистецькі колекції в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”: збереження, дослідження, доступ	250

<i>Славінська Ганна</i> Методика укріплення голкою музейних тканин	256
<i>Старенький Ігор, Болтанюк Петро</i> Поховання модерного часу в районі с. Баговиця Кам'янець-Подільського р-ну	260
<i>Старенький Ігор, Нечитайло Павло</i> Шляхетська печатка XVIII ст. з Кам'янця-Подільського	265
<i>Тимченко Тетяна</i> Проблеми реставраційної освіти в Україні	268
<i>Травкіна Ольга</i> Реставрація, дослідження та збереження ікон другої половини XVII–XVIII ст. із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”	273
<i>Трегубов Костянтин, Дмитренко Андрій, Кузьменко Тетяна</i> Проблеми меморіалізації та відтворення оборонних споруд на полі Полтавської битви	279
<i>Філіпова Ганна</i> “Безшерстен, великоглав, черновиден, горбоспинен, задопкляп”: офорт П. Пікарта “Процесія зі слоном” із зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	285
<i>Цитович Володимир</i> Реставрація станкового живопису в Україні в світлі атестації художників-реставраторів 2019 р.	292
<i>Черевко Ірина</i> Методичні аспекти моніторингу підземних пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	298
<i>Чирська Марія</i> Шкіряні речі XVII ст. з археологічних розкопок на полі Берестецької битви	305
<i>Юхимчук Мар'яна</i> Образ святої великомучениці Варвари в іконописній колекції НІМЗ “Поле Берестецької битви”	313
<i>Яненко Анна</i> Всеукраїнські художньо-реставраційні майстерні у 1933 р.: “рік нашупансго шляху”	319

Повідомлення

<i>Марампольська-Журахівська Валентина</i> Історія однієї знахідки (з реставраційного архіву Троїцької надбрамної церкви НКПІКЗ)	324
<i>Straßmair Benedicta, Stoehr Karl</i> The Beer Bottle Museum in Austria	328
<i>Трикоз Олена, Гурин Катерина, Козовльова Валентина</i> Симпозіум як засіб формування музейних колекцій	331
<i>Алішер Анна</i> Школа Д. Лідера “Трієнале сценографії” в музейній експозиції	334
<i>Карпов Віктор</i> Парадокси атестації художників-реставраторів	337
<i>Гага-Шереметьєва Світлана, Беліловська Аліна</i> До питання міжнародної співпраці з метою підвищення кваліфікації співробітників відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам’яток НКПІКЗ	352
Список скорочень	354
Відомості про авторів	357

ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Нині потреба проаналізувати ситуацію у реставраційній освіті України з огляду на постійні дорікання щодо кваліфікації викладачів і методів навчання є нагальною. Не маючи змоги здійснити моніторинг інших вищих навчальних закладів, спиратимемося на власний понад двадцятирічний досвід праці на кафедрі техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА. У цій ситуації вбачаємо кілька аспектів.

І. Проблеми українського ВНЗ і реставраційного напрямку підготовки

1. Через специфіку вищої освіти години на фахові дисципліни становлять невелику частину від загальної кількості годин аудиторного навантаження.

На відміну від традиційного “цехового” навчання безпосередньо у майстерні, студент не зайнятий увесь час практичною реставрацією, проте, отримує різномісні знання й навички з технік і технологій художніх матеріалів, методів дослідження творів під час реставрації; історії мистецтва, хімії, біології, іконографії, експертизи; знайомиться з історією, науковими принципами й теоретичним підґрунтям реставрації, основами музейного зберігання.

2. Останніми роками тижневе навантаження скорочено, що відповідно призвело до скорочення обсягу годин на реставрацію.

3. Необхідність засвоєння базових навичок зумовлює у середньому обмежений характер реставраційних операцій, що відповідає приблизно 3-й категорії. Однак студенти, що проявили значні здібності та схильність до професії, за час навчання у змозі опанувати більш складні процеси (другої і навіть першої категорій). Зазвичай саме такі випускники стають працівниками реставраційних організацій та музеїв, вносячи відчутний внесок у розвиток української реставрації і охорони пам'яток. З іншого боку, далеко не всі студенти здатні засвоїти програму навчання або з причини невідповідності психофізичних рис особистості (найчастіше це неможливість тривалої, одноманітної праці), або з небажання зосереджено й самовіддано працювати. Це є загальною проблемою усіх вишів, але для реставрації вона так само важлива, як і для медицини: від цього залежить доля культурної спадщини.

4. Проблема навчального матеріалу. Згідно з чинними інструкціями (одна з яких від 1984 р.) музеї не мають права надавати експонати у

реставрацію неатестованим фахівцям, що спонукає заклади освіти вчити студентів на творах із приватних зібрань чи із власного експериментального фонду кафедри. Проте в цьому разі важко виховувати у студентів принципи саме музейної реставрації, адже фонд кафедри обмежений, а приватні замовники нерідко вимагають комерційного підходу (приміром, щодо значної реконструкції втрат у авторській манері).

5. Проблема підвищення професійного рівня викладачів. Із причини специфіки викладацької діяльності лишається обмаль часу для професійного зростання; при цьому постає питання, де отримати у реставрацію твори достатньої складності для подання їх у майбутньому до атестації. Серед творів з приватних зібрань таких небагато. Незважаючи на це, частина наших викладачів змогла пройти останню атестацію.

6. Проблема відсутності зв'язку між вищими навчальними та реставраційними закладами й тісної взаємодії з дослідницькими інституціями, а найсуттєвіше – відсутності власних лабораторій при кафедрах, де міг би бути розроблений або перевірений певний спосіб реставрації. У кращому випадку маємо сумісника-хіміка з багаторічним досвідом у мікрохімічному якісному аналізі й погодинника-біолога. Останніми роками налагоджено співпрацю з Бюро науково-технічної експертизи “АРТ-ЛАБ”, що теж значно розширює наші можливості з дослідження окремих творів. Але ж у всьому світі саме *наука у ВНЗ* стимулює розвиток сучасної реставрації. Так, Торунський університет має власні потужні лабораторії; у Краківській академії від самого початку існування кафедри консервації творів мистецтва налагоджена активна співпраця з лабораторіями інститутів та університетів; Вільнюська академія тісно співпрацює з Центром П. Гудінаса – багатопрофільним закладом, де працюють саме технологи-реставратори.

Ми ж зупинилися на рівні вимог 30-річної давності. У минулому наукові дослідження в українській музейній реставрації обмежувалися переважно аналізом матеріальних складових пам'ятки та її збереженістю. Створення відділу фізико-хімічних досліджень ННДРЦУ на початку 1990-х рр. фактично тільки розширило арсенал аналітичних методів, але лабораторію технології реставраційних матеріалів створити не вдалося за відсутності коштів. Отже, це є загальноукраїнською проблемою.

7. Проблема катастрофічної відсутності фінансування. Нам соромно, коли до нас приходять представники іноземних ВНЗ. Застаріле обладнання й відверта бідність є нашими вічними супутниками. Тут ми відстаємо, мабуть, на понад 50 років.

II. Протириччя між вимогами Міністерства культури України (МК) й Міністерства освіти і науки України (МОН)

1. На сьогодні мистецька вища школа в нашій державі потерпає від “зрівнялівки”, яку постійно нав’язує міністерство. Так, було наказано позбуватися погодинників та сумісників, що призвело до значного збідніння освітніх програм.

2. Вимоги МОН до науково-педагогічних працівників полягають у необхідності публікувати свої роботи у спеціалізованих фахових виданнях, зокрема у зарубіжних, брати участь у конференціях; отримувати вчені та почесні звання й вчені ступені (додатково до повсякденного валу “паперової” роботи). Вимоги МК цілком інші: професійне зростання й підвищення/підтвердження реставраційних категорій; але вони не враховуються, наприклад, під час отримання звань доцента чи професора. Отже, діяльність реставраційних навчальних закладів України залежить від двох міністерств, вимоги яких є повністю не узгодженими і навіть протилежними. Так, у відповідності до розпоряджень МОН у заняттях на бакалавраті половина годин – самостійні, на магістратурі – 2/3. Як можна студентів давати години самостійної реставрації, особливо на молодших курсах? Це порушує усі чинні інструкції та правила, встановлені МК.

3. Болонський процес зумовив формалізацію, скорочення годин, скорочення вступних фахових іспитів до 1-2 та введення додаткових вступних іспитів із загальних дисциплін. З цього року запроваджено ЗНО з іноземної мови для вступу на магістратуру, з наступного – з математики (на додачу до двох існуючих ЗНО) для вступу на бакалаврат. Отже, вправність у рисунку й живописі стає другорядною, рівень вступників постійно знижується, і ми втрачаємо фахівців-гуманітаріїв. Водночас переваги Болонської системи, що дають змогу обмінюватися студентами, нас практично не зачіпають: країни Західної Європи не мають бажання надсилати нам своїх студентів і відповідно приймати наших.

Отже, цілковита неузгодженість вимог зазначених вище державних установ не тільки подвоєє фізичне навантаження на студентів та викладачів, але й дезорганізує навчальний процес. Під загрозою опиняється саме існування мистецьких вишів.

4. Відсутність методичної допомоги з боку МК. Доступні викладачам вишів форми взаємодії з професійними реставраторами: спільні науково-реставраційні ради (але там обговорюються лише питання з реставрації конкретних експонатів); участь у реставраційних конференціях; участь у атестації художників-реставраторів.

III. Проблеми реставраційної галузі України

1. Відгородженість від світового процесу, слабка обізнаність у найважливіших питаннях галузі. Лише перелік конференцій та симпозіумів щодо певного вузького питання реставраційної практики на Заході є вражаючим (з дублювання – 6 протягом 1970–1981 рр., з живописного топування втрат – 17 протягом 1928–2007 рр.) [1, 121-124; 2, 583-585].

2. Відсутність простору для фахового обговорення повсякденних проблем реставрації. Найбільш часто у нас проходять конференції, але, попри важливість оприлюднення результатів праці науковців та реставраторів, там зазвичай не відбувається серйозних фахових дискусій, майже відсутній критичний аналіз реставраційних проблем. Реставраційні виставки, потрібні й актуальні, не в змозі дати відповідь на питання критеріїв якості та стандартів практики: до них навіть не завжди видаються каталоги чи альбоми, а в етикетажі міститься мінімальна інформація. Із такою ситуацією пов’язане наступне питання.

3. Відсутність фахової літератури і друкованих періодичних видань, на зразок польського “Інформаційного бюлетеня консерваторів”, не кажучи вже про такі серйозні міжнародні наукові видання, як “Studies in Conservation”. Українські підручники існують лише на теми з реставрації творів з металу та тканин (автори їх були викладачами НАОМА) [3; 4; 5].

4. Проблема створення підручників чи методичних посібників пов’язана з надзвичайною строкатістю реставраційної практики в Україні (що продемонструвала чергова атестація 2019 р.). Це зумовлено різними джерелами набуття інформації та досвіду. Старше покоління реставраторів вчилася у росіян; молоде – отримує знання у країнах Заходу. Однак через відсутність фахового лабораторного експерименту ми позбавлені чітких критеріїв якості реставраційного втручання та вибору матеріалів для реставрації (традиційних або сучасних). Найбільш частим аргументом у суперечках реставраторів є “Так уже не роблять” або “Так роблять там-то і там-то”. Тобто, ми приходимо до тієї самої точки відліку, з якої починалася реставрація як окрема галузь ще у XVII–XVIII ст.: до ключової ролі авторитетів, до емпірики, що не в змозі перерости у традицію. Адже традиція ґрунтується на безсумнівних аргументах. Очевидно, питання створення власної національної школи реставрації має розглядатися на всіх рівнях, починаючи із затвердження тих чи інших методик для кожної групи пам’яток окремо (і насамперед для пам’яток, створених на теренах України) центральними реставраційними організаціями, інформування через певні чіткі канали зв’язку

інших реставраторів та ВНЗ, де готують реставраторів. А це знову-таки пов'язано з проблемою відсутності лабораторної експериментальної перевірки реставраційних матеріалів і методів.

Отже, для того, щоб підручники були дійсно підручниками, а не зібранням рецептів, слід започаткувати технологічну лабораторію з реставрації на кшталт вільнюської. Ми повертаємося до одвічних питань: хто фінансуватиме таку лабораторію та чи потрібно це державі?

5. Під питанням опиняється саме існування галузі охорони пам'яток. Байдуже ставлення чиновництва до виховання реставраторів співпадає з таким самим ставленням до культурного надбання. Проте в усьому світі вищу освіту для реставраторів вважають одним з основних факторів вдосконалення системи охорони культурної спадщини. Не заохочуючи музейних реставраторів з їхнім мінімальним рівнем зарплати, директиви МК водночас забороняють музеям надавати свої твори на реставрацію до вишів, профануючи тим самим фахову освіту. Водночас обидва згаданих вище міністерства залякують вищі їхньою нерентабельністю й низькою працевлаштованістю випускників за отриманим фахом. Отже, неподоланне протиріччя закладене в самих підвалинах державної політики охорони нашої культурної спадщини.

Повертаючись до проблем національної школи реставрації України, вважаємо за необхідне створення правового поля діяльності реставраторів України та інтеграції у світовий фаховий простір, підготовку та узаконення власних інструкцій, кодексу етики та стандартів практики. Цим буде проголошено принципи діяльності української реставрації, критерії якості реставраційного втручання; визначена особиста відповідальність кожного учасника процесу реставрації та охорони культурної спадщини. Лише тоді ми зможемо вчити студентів основам музейної реставрації, спираючись не на зарубіжні кодекси етики і не на російські підручники, а на власні.

Джерела і література

1. Problemy dublowania obrazów na płótnie / Pod red. M. Roznierskiej i J. Arszyńskiej. – Toruń, 2005.
2. *Nadolny J.* History of visual compensation for paintings // The conservation of easel paintings / Ed. by J. H. Stoner and R. Rushfield. – London ; New York : Routledge. P. 583-585.
3. *Мінжулін О. І.* Реставрація творів з металу. – К. : Спалах, 1998.
4. *Мінжулін О., Мінжуліна Т., Чорнокапська І.* Реставрація тканин. – К., 1998.
5. *Мінжуліна Т.* Дослідження й реставрація музейного текстилю. – К., 2005.